

українських фраземах // Мовознавство. – 2004.– №1.– С. 18; Селіванова О.О. Опозиція свій – чужий в етносвідомості // Мовознавство.– 2005.– №1.– С. 26; Терехова С.І. Функціонально-семантична репрезентація топонімічних концептів// Мовознавство. – 2005.– №6. – С. 49; Яковлева Е.С. О некоторых моделях пространства в русской языковой картине мира // Вопросы языкознания.– 1993. – №4. – С. 49; ⁷Зазнач. праця.– С. 50 – 55; Зазнач. праця.– С. 18; Зазнач. праця.– С. 49; ⁸Ананьев Б.Г., Айрапетьянц Э.Ш. Мозговые механизмы и эволюция восприятия пространства// Восприятие пространства и времени: Сб. материалов симпозиума XVIII Международного психологического конгресса (Москва, 1966г.)/ Отв. ред. проф.Б.Г.Ананьев и проф.Э.Ш.Айрапетьянц.– Л., 1969. – С. 5 – 11; Зазнач. праця.– С. 50-55; Рыбалко Е.Ф. К вопросу о перцептивном зрительном поле// Восприятие пространства и времени: Сб. материалов симпозиума XVIII Международного психологического конгресса (Москва, 1966г.) / Отв. ред. проф. Б.Г.Ананьев и проф.Э.Ш.Айрапетьянц.– Л., 1969.– С. 53– 55; ⁹Зазнач. праця.– С. 53; Зазнач. праця.– С. 17-23; Зазнач. праця.– С. 26-29; Зазнач. праця.– С. 47; Зазнач. праця.– С. 49-56; ¹⁰Зазнач. праця.– С.16 – 34; ¹¹Українські грамоти XIVст./ За ред. Русанівського В.М.– К., 1974. – С. 8-9; ¹²Там само. – С. 9.

М. Капась, магістрант

ТИПОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПОДВІЙНИХ ВІДМІНКІВ У СТАРОУКРАЇНСЬКІЙ МОВІ XVI – XVII СТ.

У статті схарактеризовано зі семантичного і формально-синтаксичного поглядів типологію подвійних відмінків та функціональні зміщення конструкцій із ними у староукраїнській мові XVI – XVII ст.

The typology of double cases and functional displacements of double case constructions in the ancient Ukrainian language of XVI – XVII centuries in the semantic and formally syntactical aspects is analyzed in the article

В українському та слов'янському мовознавстві вивчення конструкцій із подвійними відмінками має тривалу історію. Погляди на їх виникнення і розвиток висловлювали О.О. Потебня, В.І. Борковський, О.С. Мельничук, В.Л.Георгієва та інші дослідники. Так, О.Потебня¹ детально проаналізував за пам'ятками XI – XVI ст. конструкції з подвійним знахідним, другим давальним і другим родовим в українській та інших мовах, зазначав, що слов'янський

родовий відповідає за синтаксичним відношенням давньоіндійському аблативу та генітиву.

На думку В.І.Борковського², пам'ятки різних жанрів і стилів XI – XVII ст. насичені давальним самостійним та іншими книжними зворотами, що взаємодіяли з розмовними відповідниками, у яких виразніше виражено граматичні та семантичні відношення; зокрема, поруч із подвійним знахідним уживався й орудний предикативний. Дослідник приходять до висновку, що в давньоруський період поступово набули поширення конструкції простого речення зі знахідним прямого об'єкта (наприклад, <Ім. Н. + перех. дієсл. + Ім.₁ Зн. + Ім.₂ Зн.>) та конструкції з іншими подвійними відмінками, у предикативній групі зростала кількість перехідних дієслів, водночас – предикативних імен (субстантивних та ад'єктивних). Цей процес супроводжувало активне витіснення подвійних відмінків конструкціями з орудним предикативним і приєдниково-відмінковою формою.

О.С.Мельничук, розглядаючи дієприкметникові звороти з дієприкметниками у знахідному і родовому відмінках, зазначає, що окреме місце належало «зворотам, синтаксично пов'язаним із прямими додатками – так званим зворотам із другим знахідним (інакше, знахідним напівпредикативним) і другим родовим»³. Автор наголошує на тому, що перебудову давального самостійного треба «розглядати не тільки як результат занепаду активних дієприкметників, а й як частковий прояв загальної тенденції до витіснення дієприкметникових зворотів підрядними реченнями, яка й стала основною причиною зникнення активних дієприкметників»⁴.

В.Л.Георгієва вводить для подвійних відмінків нове термінологічне поняття «другого предикативного центру»⁵, яке пов'язує з можливими перетвореннями простих речень у складні. На її думку, у конструкціях із другим знахідним міг утворюватися і єдиний предикативний центр, у якому розвиток перехідних дієслів зводився в основному до внутрішньо-структурних перетворень⁶.

Розвідка про подвійні відмінки у староукраїнській мові належить І.І.Слинькові⁷, який, зокрема, висвітлює процес витіснення подвійних відмінків орудним предикативним і приєдниковими сполуками.

Предметом цього дослідження є типологія подвійних відмінків у діяхронії та на рівні синхронних зрізів XVI – XVII ст.

Актуальність дослідження впливає з того, що подвійні відмінки репрезентують зміни в їх типологічній структурі та функціях, показові з погляду співвідношення книжних і живомовних елементів української мови в зазначений історичний період.

Метою статті є висвітлення типології подвійних відмінків та особливостей, що виникли у процесі їх перебудови у синтаксичній системі української мови XVI – XVII ст.

Завдання роботи – схарактеризувати функціональні зміщення в конструкціях із подвійними відмінками та з'ясувати з семантичного і формально-синтаксичного поглядів особливості типології подвійних відмінків, що знайшли відбиття у староукраїнській мові XVI – XVII ст.

Типологія конструкцій із подвійними відмінками виявляє зміни, представлені у формально-синтаксичному та семантичному аспектах. Звернення до семантики в історичному синтаксисі дає змогу вийти за межі розвитку лише структурного ускладнення.

За особливостями синтаксичної семантики розрізняють:

- 1) подвійні відмінки без інфінітива бути;
- 2) подвійні відмінки з інфінітивом бути;
- 3) давальний самостійний.

Для кожної з груп характерним є окремий тип семантико-синтаксичних відношень. Найближчі між собою перша й друга групи, що розрізняються лише за відсутністю або наявністю інфінітива бути, а функціональні еквіваленти однакові, тобто маємо семантичну близькість і різницю у формі; для цих груп характерна можливість їх заміни орудним предикативним відмінком. У третій групі давальний самостійний звичайно виступає еквівалентом підрядного речення, давальний другий у цій конструкції замінюється не орудним відмінком, а формою дієслова.

До складу подвійних відмінків належать родовий, давальний, називний і знахідний, що можуть уживатися як без інфінітива бути, так і з ним. У давньоукраїнській мові поширені були конструкції з двочленным присудком – <повнозначним дієсловом + ім'я (іменник, прикметник, дієприкметник) у формі Наз. відмінка>, які в лінгвістиці отримали назву конструкцій із другим називним. У староукраїнських пам'ятках XVI – XVII ст. вони зафіксовані рідше.

Форму називного відмінка при повнозначних дієсловах різного семантичного змісту не можна пояснити, виходячи з її граматичного зв'язку з дієсловом. Можливо, ця форма, скоординована з підметом,

мала спершу лише смисловий зв'язок із дієсловом. У цьому відношенні конструкція з другим називним виявляла аналогію до дводієслівних конструкцій. Смисловий же зв'язок предикативного імені з дієсловом знаходив яскраве вираження в тому, що ознака, відбита в імені, реалізувалася через дію, названу дієсловом.

У давньоукраїнський період вживання конструкцій із подвійним називним поступово звужується, звужується й коло дієслів, які формують ці конструкції. До XVII ст. збереглися лише форми прикметників при дієсловах руху і стану, а також при дієсловах зі значенням переходу з одного стану в інший. Факт семантичного обмеження дієслів, здатних виступати з формою називного відмінка предикативного імені, свідчить про наявність граматичної залежності цієї форми від дієслова. Вчені припускають⁸, що в процесі розвитку відбулася зміна граматичних зв'язків компонентів і збереглися конструкції лише з дієсловами, семантично здатними утворити словосполучення; ці дієслова належали до групи присудка.

Дослідники констатують, що в давньоукраїнській мові іменна частина складеного присудка, як правило, не відрізнялася формою відмінка від підмета (так званий другий називний). Додатки у знахідному і давальному відмінках часто супроводжувалися додатками, вираженими іменниками, прикметниками чи дієприкметниками відповідно у формах знахідного і давального відмінків (так звані другий знахідний і другий давальний). Паралелізм у засобах вираження членів речення услався різними шляхами. На думку О.Потебні, в історичному розвитку мови можливими є «розклад складеного присудка на присудок з підрядним реченням; заміна других присудкових відмінків почасти невідмінюваними словами порівняно пізнього утворення (прислівником – прикметника, дієприслівником – дієприкметника), почасти відмінками з прийменниками, почасти орудним»⁹.

О.Потебня вперше довів, що форма орудного предикативного не занепадає у слов'янських мовах, а розвивається¹⁰. Щодо її джерела відомий погляд вченого, який вважає це значення результатом переосмислення орудного способу дії. В дослідженні О.Потебні наведено твердження, що якщо «N іде війною» – речення з самостійним простим дієслівним присудком і орудним способом дії, то «N йде воєводою» – речення з помітним уже переходом імені в орудний відмінок до предикативної функції.

Д.М. Овсяннико-Куликовський¹¹, услід за О.Потебнею, вважав, що присудком є лише називний відмінок, а орудний виконує функцію додатка. О.М.Пешковський увів поняття про орудний напівпредикативний (зі значенням порівняння чи перетворення) та орудний часовий напівпредикативний (для характеристики віку людини)¹². І.І. Слинко використовує два терміни – орудний предикативний для конструкції на місці другого називного й орудний напівпредикативний для конструкцій на місці другого знахідного чи давального, а орудний часовий напівпредикативний розглядає серед часових конструкцій. Ф.І. Буслаєв пояснював уживання другого називного й орудного предикативного потребою передавати істотну чи неістотну предикативну ознаку¹³. Є.К. Тимченко взяв до уваги положення О.О. Потебні і констатував, що «форми інструментально потроху випирають форми з номінативом, і в цім процесі українська мова йде в однім напрямку, що й інші слов'янські язики»¹⁴.

У давньоукраїнських пам'ятках орудний імені вживався при дієсловах переміщення в просторі, далі поступово поширився на дієслова перетворення. У староукраїнських пам'ятках спостерігаються випадки наближення функціонального значення імені в орудному предикативному при названих дієсловах до орудного способу дії: *абы□ не явильсѧ чл□ко(м) постѧчисѧ* (Каз., 6 зв.). Подальша аналогія, як влучно зазначає О.О. Потебня, привела до поширення орудного предикативного при дієслівній зв'язці *быти* у формах минулого і майбутнього часу.

Конструкції з другим знахідним, другим давальним, іноді другим родовим мали таку структуру: <додаток (перший непрямий відм.) + форма у тому ж відмінку (другий непрямий відм.)>; остання є специфічною за значенням, тому її вважають не лише формою, а й певною функцією¹⁵.

Другий знахідний вживався в реченнях із перехідними дієсловами різних семантичних груп (називання, спостереження, мовлення, призначення, сприйняття, почуття) та формами з іменниками, прикметниками, дієприкметниками. До складу конструкцій із названими дієсловами входили компоненти, синтаксичні функції яких були різними, а формально-граматичне вираження – однаковим. Загалом, у своєму історичному розвитку подвійні відмінки зазнали розподібнення з метою усунути паралельні засоби вираження, одним із яких і став орудний предикативний.

Вихід із паралелізму засобів був можливий у заміні другого знахідного відмінка орудним, а також завдяки розвитку прислівникових форм. Є.К.Тимченко вважав, що прислівникові форми з **-о** утворилися на місці нечленних форм чоловічого роду з **-а**, тобто его **цѣло** заховуємо із его **цѣла** заховуємо, а не на місці пізніших форм его **цѣлого** заховуємо¹⁶. При цьому втрачалося узгодження з першим знахідним, тобто новоутворений прислівник (**цѣло** із **цѣла**) усував дублювання знахідного відмінка.

О.І.Ніка ґрунтовно характеризує типи подвійних відмінків¹⁷, зокрема конструкції з подвійним знахідним, знахідним з інфінітивом, називним з інфінітивом та давальним самостійним. На її думку, у давньоукраїнській мові «другий знахідний відмінок міг утворюватися від прикметників, рідше – від дієприкметників, у тому числі й активних нечленних», у староукраїнський період форми «другого знахідного від прикметників та дієприкметників повної форми замінюються формами орудного відмінка, а такі ж форми від коротких активних дієприкметників виступають дієприслівниками в застиглий у називному відмінку формі»¹⁸. Речення цього типу не були характерними для живої мови, використовувалися здебільшого в ораторсько-проповідницьких та полемічних пам'ятках.

При заміні форм повних і коротких дієприкметників у знахідному відмінку на дієприкметники в орудному відмінку виникав так званий подвійний зв'язок: прикметник і дієприслівник у цьому випадку залежали від дієслова, але за смыслом співвідносилися з формами першого знахідного (наприклад, особового займенника), які залишалися незмінними¹⁹. Наприклад, якщо перший знахідний виконував у формально-синтаксичній структурі речення функцію додатка, то синтаксична роль відмінюваних форм, які походять із другого знахідного, була неоднозначною: 1) як предикативне означення; 2) як частина складеного присудка з подвійним синтаксичним зв'язком. Прикметник і дієприкметник із другого знахідного не входили до складу іменного присудка, тому що вони співвідносилися з тим семантичним суб'єктом, який відрізнявся від підмета. За аналогією до іменної частини складеного присудка другий знахідний від прикметників та дієприкметників набув форми орудного відмінка; проте цей орудний, на відміну від іменного присудка, визначається, на думку І.І.Слинька, як орудний предикативний, «оскільки з точки зору теорії членів речення він

виконує не тільки предикативну, а й об'єктну (в субстантивних реченнях) чи атрибутивну (в ад'єктивних реченнях) функцію»²⁰.

Окрім того, варто зазначити, що синтаксичні зв'язки між дієсловами та формами з другого знахідного відповідають дуплексивам, у яких «дієслова дії або процесу виступають дієсловом першого рангу, оскільки тільки в них наявні показники синтаксичної категорії часу і способу, і на противагу їм предикативні прикметники є присудками другого рангу, внаслідок чого на них поширюються виражені словами як присудками першого рангу синтаксичні категорії речення»²¹.

Орудний предикативний з формами прикметників і дієприкметників на місці другого знахідного в ранніх пам'ятках відображений значно слабше і витісняє стару форму, за свідченнями дослідників, лише в XVII ст.

Проте конструкції з орудним предикативним – не єдиний граматичний засіб заміни колишнього подвійного знахідного відмінка. Для давньоукраїнської мови було характерним уживання першого знахідного, тобто прямого додатка, зокрема при дієсловах сприйняття, мовлення і деяких інших, у випадках, коли в подальшому була можлива його заміна непрямим додатком. У зв'язку з цим подвійний знахідний при зазначених дієсловах набув більш пізнього відповідника у вигляді складної конструкції з підрядним реченням, де предикативність другого відмінка ще більш посилена.

Що стосується безінфінітивних конструкцій із другим давальним, то їх майже немає в давньоукраїнській писемності. Вони мали таку структуру: <дієслово-присудок + додаток у першому давальному, що означає об'єкт дії + другий давальний>. О.Потебня зауважує, що при втраті граматичної залежності першого давального від присудка конструкція, що складається з двох давальних, змінює свою сутність, набуваючи самостійності. Зворот із давальним імені та дієприкметником набув поширення й при інших дієсловах. Він не зв'язаний із дієсловом-присудком, бо дієслово в особовій формі не може керувати давальним відмінком. Конструкція з давальним самостійним складалася з імені в давальному відмінку й узгодженого з ним предикативного дієприкметника. Вона не мала конкретного граматичного відповідника в пізніших періодах розвитку мови.

У староукраїнських пам'ятках трапляється подвійний родовий відмінок, який є повністю аналогічним до другого знахідного в синтаксичному відношенні. Він спостерігається зазвичай у реченнях

із дієсловами, які мають заперечення, бо саме в цих випадках від дієслова може залежати додаток у родовому відмінку.

До складу подвійних відмінків із інфінітивом *быти* відносяться другий називний, другий знахідний і, особливо, другий давальний.

Так, для «називного з інфінітивом» (конструкції *Nominativus cum infinitivo*) «характерним є те, що його логічний підмет виражається не знахідним, а називним відмінком, у той час як решта особливостей синтаксичної конструкції лишається такою ж, як і у звороті *Accusativus cum infinitivo*»²².

За умови включення «називного з інфінітивом» до дієприслівникового звороту перший називний не входив до його складу, оскільки, на відміну від конструкції «знахідний з інфінітивом», тут семантичний суб'єкт і підмет – симетричні. Форма інфінітива і другого називного перетворюються в залежний від дієслова член речення обставинного характеру, тобто виникає асиметрія між формальним вираженням і семантичними відношеннями в реченні.

На думку О.І.Ніки, «звідси предикативність другого називного впливає із залежності від особоводієслівної форми, тобто принцип “взаємного пристосування” конструкції та опорного слова не порушується. Таким чином, вирішальним для існування конструкції «називний з інфінітивом» є семантичний фактор, а обов'язковим для її предикативного функціонування – граматичний фактор»²³. У зв'язку з перетворенням колишнього дієприкметника на невідмінювану дієслівну форму – дієприслівник, конструкція *Nominativus cum infinitivo* почала вживатися й у непередикативній позиції, що призвело до зміни її синтаксичної функції, а, отже, й «руйнування класичного зразка “називний з інфінітивом”»²⁴.

Отже, руйнування конструкції *Nominativus cum infinitivo* відбувалося поетапно, що засвідчено староукраїнськими пам'ятками першої половини XVI – XVII ст. Наприклад, в одному з казань XVII ст. ще присутня класична форма подвійного називного відмінка: бо кажды(й) злѡпомнѣтель бѣ(з)закон(ъ)никъ ѣ(с)тъ (Каз., 5 зв.). У цьому виразі другий називний міг перебудуватися в орудний предикативний відмінок: бѣ(з)закон(ъ)никомъ; проте збережено інфінітив *быти* у формі *ѣ(с)тъ*, незгорнуту форму першого називного – злѡпомнѣтель та незмінену орудним відмінком форму другого називного – бѣ(з)закон(ъ)никъ.

Конструкція «знахідний з інфінітивом» утворювалася при дієсловах певних семантичних груп – на позначення процесів мовлення, мислення, називання, сприйняття, а також містила в собі форми подвійного знахідного відмінка та інфінітив быти: тол(ъ)ко ншь мл(с)твы(й) Г(с)дь Хс Избавите(л) Снь Бжій <.> ѿ которо(м) на(м) са(м) Бъ **W**(т)ць пав(ъ)ное свѣдѣцтво вѣда(л) <.> быти его послѣ ш(ъ)ны(м) всѣ(м) на(м) пре(з) Мойсѣа оугѣдника своего мѡвачи (Каз., 165 зв.). У староукраїнській мові втрата нею ознак предикативності «виявлялася в тому, що конструкція вживалася і при дієприслівниках названих семантичних груп», отже, у староукраїнських пам'ятках «конструкцію Accusativus cum infinitivo в її класичному вияві не зафіксовано. Перетворення частіше стосуються заміни другого знахідного орудним»²⁵: а ннѣ вспоминаеть ѡко свѣтѣл(ъ)нико(м) бѣти <.> та(к) естъ и оумь въ дши (Каз., 122).

Конструкції з подвійним давальним, які набули поширення в давньоукраїнській мові, не аналогічні до конструкцій із подвійним знахідним, оскільки мали у своєму складі форму інфінітива, а додаток у першому давальному при інфінітиві вказував не на об'єкт, а на суб'єкт дії. Форма інфінітива могла залежати від допоміжного дієслова (особового або безособового), предикативного прислівника або була незалежною.

Форма інфінітива, що входила до конструкції з другим давальним відмінком, поєднувала всю групу присудка, тобто маємо граматично зв'язане сполучення, яке могло складатися з:

- 1) відмінюваної дієслівної форми або прислівника;
- 2) додатка в першому давальному, який водночас є суб'єктом другого давального;
- 3) інфінітива;
- 4) предикативного члена в другому давальному.

Таким чином, конструкція з другим давальним істотно відрізняється від конструкцій із другим знахідним. Форма другого давального, будучи в давньоукраїнській писемності предикативним членом при інфінітиві, архаїчна лише настільки, наскільки зберігає формальне узгодження з першим давальним. У давньоукраїнський період ця нова форма витіснила і другий давальний. У пам'ятках XVI ст. на місці другого давального (навіть іменників) починає фіксуватися орудний предикативний.

Отже, різні типи подвійних відмінків в результаті їх розподібнення фактично позбулися своїх типологічних особливостей – «відійшли в історію»; вони натомість перебудувалися в конструкції з орудним предикативним, прийменникові конструкції тощо.

¹Потебня А.А. Из записок по русской грамматике: В 4 т. – Т. 1-2. – М., 1958; ²Историческая грамматика русского языка: Синтаксис. Простое предложение / Под ред. В.И.Борковського. – М., 1978; ³Мельничук О.С. Розвиток структури слов'янського речення. – К., 1966. – С. 169; ⁴Мельничук О.С. Історія вживання давального безприйменникового відмінка в українській мові // Дослідження з питань синтаксису української мови. – К., 1958. – С. 290; ⁵Георгиева В.Л. История синтаксических явлений русского языка. – М., 1968. – С. 84; ⁶Там само. – С. 91; ⁷Слинько І.І. Історичний синтаксис української мови. – К., 1973; ⁸Георгиева В.Л. Назв. праця. – С. 88; ⁹Потебня А.А. Знач. праця. – С. 132; ¹⁰Там само. – С. 478; ¹¹Овсяннико-Куликовский Д.Н. Синтаксис русского языка. – СПб., 1912. – С. 156; ¹²Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении. – М., 1938. – С. 236-237; ¹³Буслаев Ф.И. Историческая грамматика русского языка: Синтаксис. – 4-е изд. – М., 1875 (1959); ¹⁴Тимченко Є.К. Номінатив і датив в українській мові. – К., 1925. – С. 17; ¹⁵Георгиева В.Л. Назв. праця. – С. 89; ¹⁶Тимченко Є.К. Акузатив в українській мові: 3 укр. складні. – К., 1928. – С. 19; ¹⁷Ніка О.І. Дієприслівник у структурі речень староукраїнської мови другої половини XVI – першої половини XVII ст. (формально-синтаксичний, семантичний та комунікативний аспекти). Дисертація ... канд. філол. наук. – К., 1998. – 165 с.; ¹⁸Там само. – С. 43; ¹⁹Там само. – С. 44; ²⁰Слинько І.І. Знач. праця. – С. 46; ²¹Вихованець І.Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. – К., 1992. – С. 89; ²²Яковенко Н.М., Трипуз В.М. Латинська мова. – К., 1993. – С. 91; ²³Ніка О.І. Знач. праця. – С. 50; ²⁴Там само. – С. 51; ²⁵Там само. – С. 48.

Список умовних скорочень назв джерел

- Каз. – Збірка казань, XVII ст. – Рукоп. ЦНБ АН України, шифр 287 П (44) КПЛ.
- Пр. – Казання, поч. XVII ст. – Рукоп. ЦНБ АН України, шифр 286 П (73) КПЛ.
- Тр. – Книга третя~~а~~ каза(н)я розные (1 пол. XVII ст.) - Рукоп. ЦНБ АН України, шифр 289 П (61) КПЛ.